

Kitap Eleştirisi

Geç Kapitalizm'in gecikmiş Türkçesi

Nail Satlıgan

*Ernest Mandel, Geç Kapitalizm,
çev. Candan Badem, İstanbul,
Versus Kitap, 2008, 787 s.*

Ernest Mandel (1923-95) 20. yüzyılın ikinci yarısının en önemli Marksist kuramcısı¹, *Geç Kapitalizm*² ise onun başyapıtıdır. E. Mandel aynı zamanda Marksizmin “klasikler”inden sonra, yapıtları Türkçeye en çok çevrilmiş yabancı Marksist yazardır muhtemelen. Buna karşın, Mandel’in, merkezinde

1 Elbette Mandel yalnız bir kuramcı değil, aynı zamanda, hatta daha ağırlıklı olarak İkinci Dünya Savaşı sonrası uluslararası Troçkici hareketin en önde gelen militan ve önderlerinden biridir. Tam da bu yüzden bütün olgun hayatı sürekli polemikler içinde geçmiştir. Bu kadar tartışmalı bir kişilik hakkındaki bu yargıyı kabul etmeyeceklerin çok olması kadar doğal bir şey olamaz. Ancak burada tanıttığımız kitap, yazarının, (Batı) Berlin Hür Üniversitesi Otto Suhr Enstitüsü’ne doktora tezi olarak sunulmuş en akademik yapıtıdır. Burada formüle edilen teorik katkılar ile Mandel’in, bizim de farkında olduğumuz siyasi hataları arasında bir nedensellik bağı olduğunu düşünmüyoruz. Mandel’in siyasi eylemi ve teorik yapıtı üzerine dengeli bir değerlendirme için, bk. Sungur Savran, “Mandel’in Tarihteki Yeri: Geçici Bir Bilanço,” Sınıf Bilinci, Sayı: 18 (Yaz 1997), s. 78-107. Aynı sayıdaki Mandel dosyasında ayrıca Mandel’in kendisinin, Dilek Çetindamar, Kemal Ülker ve bizim birer yazımız yer alıyor.

2 Çev. Candan Badem, İstanbul, Versus Kitap, 2008.

Geç Kapitalizm'in yer aldığı teorik yolculuğunun önceki ve sonraki adımları³ sırasıyla otuz beş ve yirmi küsur yıl önce çevrilip yayımlanmış olduğu hâlde, bu başyapıtın Türkçesini okumak olanağına yeni kavuşuyoruz. Bunun için kitabın çevirmenine ve yayımcılarına büyük bir teşekkür borçluyuz.

Mandel'in "geç kapitalizm" kategorisini geliştirmesinde başlangıç noktası, 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başının sosyalist kuramcılarını kapitalizmin "tekelci" ya da "emperyalist" evresini irdelemeye götüren sorunsala benzer. Marx, daha *Kapital*'in 1. cildinde (1867) kapitalizmin iç çelişkilerinin, kapitalist özel mülkiyetin "çanını çaldıracak" denli olgunlaştığını ileri sürmüştü, bu anlamda bu üretim tarzının tarihî sonunu haber vermişti.

"Büyük sermaye sahiplerinin sayılarındaki sürekli azalmayla birlikte, sefalet, baskı, kölelik, soysuzlaşma, sömürü de alabildiğine artar; ama gene bununla birlikte, sayıları sürekli artan, kapitalist üretim sürecinin kendi mekanizması ile eğitilen, birleştirilen ve örgütlenen işçi sınıfının başkaldırmaları da genişler, yaygınlaşır. Sermaye tekeli, kendisiyle birlikte ve kendi egemenliği altında fişkırpıp boy atan üretim tarzının ayakbağı olur. Üretim araçlarının merkezileşmesi ve emeğin toplumsallaşması, en sonunda, bunların kapitalist kabuklarıyla bağdaşamadıkları bir noktaya ulaşır. Böylece kabuk parçalanır. Kapitalist özel mülkiyetin çanı çalmıştır. Mülksüzleştirilenler mülksüzleştirilirler."⁴

Oysa 20. yüzyılın başına gelindiğinde kapitalist özel mülkiyetin çanı çalmamış, kapitalist üretim tarzı, yeni bir genişleme evresine geçmişti. Bunu mümkün kılan temel ne olduğunu açıklamak gerekiyordu. Rosa Luxemburg, gelişmiş kapitalizmin yarı kapitalist ve kapitalizm öncesi ilişkilerle eklemlenmesini, bu üretim tarzının ömrünü uzatan mekanizmalar olarak vurguladı. Rudolf Hilferding, sanayi ve banka sermayesinin finans-kapital hâlinde kaynaşmasını tahlil edip, kapitalist "üretim anarşi"sini aşarak sosyalizme az çok organik bir geçiş olasılığını yaratan yeni bir "örgütlü kapitalizm" varsayımını ortaya attı. Lenin, kapitalizmin en yüksek aşaması olarak emperyalizm teorisini geliştirdi. Lenin'e göre bu aşamayı karakterize eden özelliklerin çoğu kapitalizmin dünya çapında yayılma eğiliminin birer ifadesiydi.

Emperyalizm

Kapitalist üretim tarzının, bu yayılmanın beraberinde getirdiği "sömürge ekstra kârları" sayesinde elde ettiği yeni solugun bir bedeli vardı. Kapitalizmin çelişkileri, sürekli olarak hafiflemek şöyle dursun, keskinleşip yeni bir düzeye

3 Marksist Ekonomi El Kitabı, çev. Orhan Suda, 3. bs., Ankara, Özgür Üniversite Kitaplığı, 2008 (Fransızca aslı: 1962) ve Kapitalist Gelişmenin Uzun Dalgaları, çev. Doğan Işık, İstanbul, Yazın Yayıncılık, 1986 (İngilizce aslı: 1980).

4 Karl Marx, *Kapital*, 1. Cilt, çev. Alaattin Bilgi, 4. basım., Ankara, Sol Yayınları, 1993, s. 782.

Devrimci Marksizm

yükselmekteydi. Dünyanın toprakça paylaşılmasının tamamlanışı, kapitalist üretim tarzının özünde yatan genişleme dürtüsüyle birlikte, Birinci Dünya Savaşı'nda patlak veren geniş kapsamlı savaflara yol açtı. Kapitalizmin emperyalist evresi bir savaflar, iç savaflar ve devrimler çağı oldu. Rusya'daki 1917 Ekim Devrimi, bu açıdan bakıldığında kapitalist dünya sisteminden ilk kopuş ve bir sosyalist dünya devrimi sürecinin başlangıcıdır.

Mandel'in "geç kapitalizm" teorisini - ilkin "neo-kapitalizm"⁵ adı altında - geliştirmesindeki güdüler, kapitalizmin "emperyalist aşama"sını tahlil eden sosyalist kuramcılarinkileri andırır. Açıklanması gereken şuydu: Kapitalist ekonomi ve toplum düzeni, İkinci Dünya Savaşı'nın ardından, Marx, Lenin ve başkaları tarafından gösterilmiş olan çelişkilerin ağırlığı altında yerle bir olacağına, nasıl olup da bir kez daha uzun süreli bir canlanma yaşamıştır? Her şeyden önce kapitalizmin bu yeni iktisadi genişleme evresi, en azından sanayileşmiş zengin kapitalist ülkelerde ücretli nüfusun büyük bir bölümünün yaşam düzeyinin sürekli olarak yükselmesini mümkün kılmıştı. Gerçi bu yükseliş mücadelesiz olmamıştı; ama kapitalizmi, bir sistem olarak tehdit etmeyen, toplu pazarlıklar ile toplumsal mutabakatın söz gelimi iki dünya savaşı arasındaki döneme göre çok daha büyük bir rol oynadığı (bu açıdan ABD'deki "New Deal" dönemine benzeyen) çekişmeler içinde olmuştur. Bununla birlikte Mandel, iktisadi yazılarında, kapitalizmin yeni gerçekliğini, sistemin ve onun klasik çelişkilerinin şu ya da bu yönde aşılması olarak gösteren bütün yorumlara ("orta sınıf toplumu", "sosyal piyasa ekonomisi", "refah devleti", "yöneticiler çağı", "hizmet toplumu" vb.) şiddetle karşı çıkar.

Kapitalizmin emperyalist evresinin, geç kapitalizmde keskinleşmiş olan eğilimlerinden bir tanesi, Mandel'e göre, sermayenin yoğunlaşması ve merkezîleşmesidir. Bu eğilim, tıpkı ekonomideki geniş kapsamlı kartelleşme gibi ampirik açıdan birçok defa kanıtlanmıştır. Ancak İkinci Dünya Savaşı'na kadarki "klasik" emperyalizmden farklı olarak geç kapitalizmde "çok uluslu şirket" ya da belki daha doğru bir deyimle "ulus ötesi şirket" temel birim hâline gelir.

Mandel'in iktisadi başyapıtı sayılan *Geç Kapitalizm*'in Almanca aslının ön sözünde *Marksist Ekonomi El Kitabı*'nın "geç kapitalizm" ile ilgili bölümündeki önermelerin içeriği teyit edilir. Ne var ki bu bölümün zaafı yazara göre "aşırı tasvirici karakterinde, yani açıklayıcı tahlilin sistematığının eksik, özellikle de, kapitalizmin çağdaş tarihini sermayenin içkin hareket yasalarından türetme yolundaki çabanın yetersiz oluşunda"⁶ yatmaktadır.

Önce, Mandel'e göre geç kapitalizmi karakterize eden görüngüleri sergile-

5 "Neo-kapitalizm"i tercih ettiği sıralarda "geç kapitalizm"i salt kronolojik bulur; "geç kapitalizm"i benimsediğinde bir önceki terimi, "klasik" kapitalizmle keskin bir kopuşu ima ettiği için reddeder.

6 Der Spätkapitalismus: Versuch einer marxistischen Erklärung, 3. basım., Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 1974, s. 7.

mek, sonra da, *Geç Kapitalizm*'de ifadesini bulan sistemleştirme çabasının bu tarihî-toplumsal evre konusundaki bilgimize ne kattığı üzerinde durmak yerinde olacaktır. Yazının sonunda ise, Mandel'in geç kapitalizm tahlilinden ne gibi siyasi sonuçlar çıkardığını ortaya koyacağız.

Geç kapitalizmin özellikleri

Geç kapitalizm, sermayenin giderek artan bir ölçüde uluslararasılaşması ve yoğunlaşmasının yanı sıra, teknolojik yenilenmenin hızlanmasıyla ve sabit sermayenin devir süresinin kısalmasıyla karakterize edilir. Bu iki özellik büyük şirketleri gittikçe artan bir baskı altında bırakır: maliyetlerini ve yatırım kararlarını uzun dönemli olarak planlamak ve devletin bu işe destek olmasını sağlamak. Ortaya çıkan sonuç elbette “planlı ekonomi” değildir; çünkü söz konusu olan gene piyasa için üretimdir. Ancak kapitalizm çerçevesi içinde, özellikle söz konusu kararlardan etkilenen alanları içine alan bir “iktisadi programlama” eğilimi doğar. Hiç değilse ücret maliyetlerini tam olarak hesaba katabilmek için ücretleri “güdümlenme” eğilimi hükümünü geçirir ve ücretlerin işveren ve işçi sendikaları arasında, devletin aracı olarak ve (“işveren” işlevi gördüğü ölçüde) aktör olarak yer aldığı uzun dönemli toplu sözleşmeler yoluyla saptanması yönündeki baskı artar. Devlet, gerektiğinde, verili toplu durumda getirilmeyen üretim alanlarını bütünüyle devralabilir; bunları sağlam bir duruma getirdikten sonra yeniden büyük sermayenin dolaysız tasarruf yetkisi altına geçirebilir. Devlet, ayrıca, giderek artan bir ölçüde, büyük tekellerin kârlarının “kefil”i olarak rol oynar. Klasik araçlar kullanılarak yapılan müdahalelerin ötesinde devlet, bu kârların vergi hasılatıyla desteklenmesini mümkün kılmak üzere, sipariş verici ve satın alıcı olarak işlev görür. Soğuk savaş döneminde muazzam bir genişleme gösteren silah sanayisi bu eğilimin belirgin bir ifadesidir.

Sürekli enflasyon

Bu gelişmelerin öbür yanı sürekli enflasyon, özellikle kredi-para enflasyonu yönündeki eğilimdir. Silah üretimi dolaşımdaki para miktarını artırır, satın alma gücünü yükseltirken, buna uygun düşen bir meta kütlelerini dolaşıma sokmaz. Bu koşullarda, ancak (pratikte ulaşılması mümkün olmayan) son derece belirli ve eğreti denge koşullarının oluşması hâlinde enflasyon önlenebilir. Bu bağlamda devlet borçlanması sadece para şişkinliğini, o da ancak kısmen ikame eder; zaten pratikte çoğu kez her ikisi, eş anlı olarak ortaya çıkar.

Mandel'e göre çağdaş kapitalizmin başka bazı özellikleri de, dünya para sisteminde sürekli bir bunalıma yol açmış olan bu eğilimi güçlendirmiştir: büyük kapitalist girişimlerin öz finansman eğiliminin artışı, (sürekli teknolojik yeni-

Devrimci Marksizm

lenme baskısının öbür yüzü olan, makine ve teçhizatın hızlandırılmış “manevi aşınma”sından kaynaklanan) hızlandırılmış amortisman ve büyük tekellerde “aşırı sermayelenme”. Bu sonucusu, finansal aşınma paylarının sabit sermayenin fiilî yenilenmesinin gerisinde kalması, dolayısıyla meta cinsinden karşılığı olmayan bir para kütesinin (örneğin devlet tahvili ve hazine bonosu satın alınarak) para ve kredi dolaşımına sokulmasıyla (“geç kapitalizm”in ortaya çıktığı döneme kadar daha hafif biçimlerde görülen) klasik aşırı üretim bunalımlarını ağırlaştırır.

“Fordist düzenleme tarzı”ndan söz eden düzenleme kuramcıları tarafından da vurgulanan olgulardan birisi, yeni dayanıklı tüketim mallarının (otomobil, elektrikli ev aletleri vb.) ortalama bir ücretli hane halkının meta sepetine girişidir. Bu gelişme, emek üretkenliğinin yükselmesine, (hiç değilse bugünle kıyaslandığında) aşağı yukarı tam istihdam koşulları devam ettiği sürece görece düşük bir mücadele gücüyle görece yüksek reel ücretler elde edilebilmesine, ayrıca kamu borçlanmasının yanına kitlesel çapta özel borçlanmanın eklenmesine dayandı. Bu yeni “tüketim modeli”nin büyük ölçüde dayandığı tüketici kredisi, aynı zamanda, gittikçe artan sayıda ücretlinin, taksit yükümlülüklerini yerine getiremeyerek kişisel iflasa sürüklenmesinin temelinde yatar. Mandel’in 60’lı ve 70’li yıllarda tahlil etmiş olduğu bazı başka görüngüler gibi bu gelişme de, günümüzün yaygın işsizlik ve sosyal devletin tasfiyesi koşullarında büsbütün dramatik boyutlara ulaşıyor.

Eşitsiz mübadele

Geç kapitalizmde zengin metropollerin kapitalist hâkim sınıfları, dünyanın efendileri olarak kalırken bunların karşısında “üçüncü dünya”nın bağımlı, kalkınmaları dünya ekonomisinin tahditleri altında fazlasıyla sınırlanmış yoksul ülkeleri yer alır. Bu ülkelerin sömürülüp yağmalanması geç kapitalizmde devam ederken bu ülkelerin konumunda köklü bir değişiklik meydana gelir.

Klasik “emperyalizm”in 1875 ile 1914 arasındaki yükseliş evresinde dünya ticaret hacmi, aşağı yukarı % 900, dünya kişi başına geliri ise % 100’den az arttı. Bu klasik emperyalizmin gerileme evresinde (1914 ile 1945 arası) ise dünya ticaret hacmi ancak aşağı yukarı % 30 artarken dünya üretimi, topu topu yüzde birkaç puanlık artışla neredeyse yerinde saydı; dünya nüfusu ise % 40 büyüdü. Servet ve gelir dağılımı üzerine hiçbir şey söylemese de bu sayılar bir “birikim rejimi”nin sağlığı konusunda önemli birer göstergedir.

1945’ten sonra, 2. Dünya Savaşı’nın geride bıraktığı yıkıntılar üzerinde ve sömürü oranının (artık değer oranı) köklü bir artış göstermesi temelinde dünya kapitalizmi bir “yeni başlangıç” yaşar. Ancak bu gelişmeye dünya siyasetinin genel koşullarında da büyük bir değişiklik eşlik eder. 2. Dünya Savaşı’nın sonucu olarak Sovyet egemenlik alanı genişler. Buna Çin ile Küba’daki gibi devrimler eklenir.

Dünyanın üçte biri emperyalist sermayenin elinden kurtulur. “Üçüncü dünya”da antiemperyalist hareketlerin ve ulusal kurtuluş mücadelelerinin gelişmesi, eski sömürgelelerin ezici çoğunluğunun siyasi bağımsızlığıyla sonuçlanır.

Geç kapitalizm, klasik emperyalizmden her şeyden önce, büyük kapitalist şirketlerin elde ettiği, ortalama kârın üstündeki kârların esas kaynağının, sömürge ekstra kârları olmaktan çıkmasıyla ayırt edilir. Kapitalist kârların dayandığı artık değerın aslan payı, sanayileşmiş kapitalist ülkelerin kendilerinde ücretli emeğin sömürülmesi yoluyla elde edilir. Günümüze dek güçlenerek süren bu eğilim, bir dizi göstergenin yardımıyla, ampirik olarak kanıtlanabilir. (İster doğrudan yabancı sermaye yatırımlarından alınan pay ister uluslararası ticaret akımları olsun çağdaş kapitalizmin dinamikleri, büyük ölçüde gelişmiş kapitalist dünyanın “triad”ı (ABD/NAFTA, AB, Japonya/ASEAN) içerisinde odaklaşıyor.) Önde gelen kapitalist büyük devletler arasındaki yeni güç dağılımı, esas olarak şuna bağlanabilir: Klasik emperyalizm için karakteristik olan yoksul ülkelere sermaye ihracı, “ana vatan”daki makine ve teçhizat yatırımlarında o ölçüde bir azalmayı beraberinde getiriyor, bu ise, oralardaki sanayi temelinde görelî bir eskimeye yol açıyordu. Yoksul ve bağımlı ülkelerin, geç kapitalizmde devam eden yağmalanma mekanizmaları ve bunun dünya kapitalizmi açısından önemi üzerinde biraz ileride duracağız. Bu noktada, Mandel’in tahlilinde, bu mekanizmaların uğradığı değişimin sermaye birikimi açısından taşıdığı önemi vurgulayalım.

Teknolojik rant

Bu değişim, geç kapitalizmin yarattığı sürekli teknolojik yenilenme ve üretim sürecinin devrimcileşmesi eğilimiyle doğrudan bağlantılı olup öncelikle, 2. Dünya Savaşı için devlet ihalelerinin yardımıyla geliştirilmiş teknolojilerin ve ürün gruplarının uzantısıdır. Geç kapitalizm için özellikle karakteristik olan teknolojik devrim ise elektrondur. Teknolojik rant, tekelci ekstra kârın ana kaynağı hâline gelmiştir. Marx’ın kâr oranlarının eşitlenmesi teorisinden hareketle Mandel, biri normal, biri tekelci olmak üzere iki kâr oranının oluşmasından yola çıkar. Bu iki kâr oranı arasındaki eşitlenme süreci, bozulmuş ve gecikmeli olarak işler. Bunun önemli bir sebebi, küçük sermayelerin yeni teknolojileri kullanıma sokmakta büyük şirketlerin gerisinde kalmasıdır. Kısa dönemde her önemli teknik yenilik, piyasada en azından büyük tekeller alanı içinde hüküm süren rekabetin baskısı altında yayılır. Böylece tekelci kâr oranı kısa zamanda eşitlenmiş, teknolojik rantın temeli ortadan kalkmış olur. Bu durumda, emek sürecinin teknolojik devrimcileşmesi devam etmedikçe üretken yatırımların itici gücü zayıflamış, dolayısıyla kapitalist ekonominin motoru yavaşlamış olur.

Bu noktada Mandel, Marx’ın anlayışına tamamen uygun olarak, geç kapitalizmin de belirleyici çelişkinin, emek sürecindeki sürekli devrimcileşmenin canlı

Devrimci Marksizm

emeği üretim sürecinin dışına itmesinin sonucu olarak uzun dönemde kâr oranının azalma eğilimine girmesi olduğunu vurgular. Marx'ın kapitalizm eleştirisi çerçevesi içinde canlı emek değerin tek kaynağıdır. Mandel, ayrıntılarıyla incelediği bir dizi karşı koyucu etkene (örneğin değışmez sermaye ögelerinin ucuzlaması, artık değerin oranının yükselmesi, bazı üretim dallarının, sermayenin organik bileşiminin daha düşük olduğu alanlara kaydırılması vb.) karşın, “canlı emek” yerine giderek artan bir ölçüde “ölü emek” ikame edilmesi hâlinde, kapitalist sistemin uzun süreli azalan kâr haddi eğiliminden kaçamayacağı sonucuna ulaşır.

Geç kapitalizmin temel değışkenlerinin görelî özerkliği

Mandel, kapitalist iktisat tarihinin ve çağdaş kapitalizmin karakteristiklerini kapitalist üretim tarzının iç çelişki ve yasalılıklarının gelişimi içinde sergilerken kapitalist üretim tarzının altı “temel değışken”i kavramını formüle eder. Bu değışkenlerin, kısmen birbiriyle fonksiyonel bir ilişki içinde olmakla birlikte “kısmen ve dönemsel olarak özerk değışkenler rolünü oynayabilecekleri”⁷ anlamında görelî birer özerklikleri vardır. Söz konusu değışkenler şunlardır: 1) sermayenin organik bileşimi (toplam olarak ve I ve II. kesimlerin her birinde), 2) değışmez sermayenin sabit ve dolaşır sermaye arasında dağılımı (gene toplam olarak ve iki kesimin her birinde), 3) artık değerin oranının gelişimi, 4) birikim oranının gelişimi, 5) sermayenin devir süresinin gelişimi, 6) üretimin I ve II. kesimleri arasındaki mübadele oranlarının gelişimi (aynı yerde).

Mandel'e göre kapitalizmin tarihi özünde bu büyüklüklerin gelişiminin ve birbiriyle olan ilişkisinin fonksiyonudur. Kâr oranındaki dalgalanmalar bu tarihin “sismograf”ıdır; ama adı geçen parametreler arasındaki özgül etkileşimin nedeni değil, sonucudur. Bu büyüklüklerin bir bölümü, sınıf mücadelesine bağlıdır. Ücretler, çalışma saatleri ve çalışma koşulları için verilen en basit mücadele bile büyük ölçüde yedek ordudaki ve birikim oranındaki dalgalanmaların fonksiyonu olmakla birlikte bu ilişki mekanik ya da dışlayıcı değildir (aynı yerde). Mandel'in yaklaşımı, toplumun tümünün durumunun ve gelişme eğilimlerinin tahlilini işin içine kattığı için “ekonomizm”in reddini içerir (s. 67).

Mandel'in bu açılardan tahlil ettiği bütün görüngülerde sermayenin hamleleri ve bunların beraberinde getirdiği iktisadi ve toplumsal değışimler, sermayenin temel çelişkilerinden kaçmayı hedefleyen, ama uzun dönemde işe yaramayacak birer girişim olarak ele alınır. Söz gelimi geç kapitalizmde “aşırı irileşmiş bir hizmet kesimi”nin ortaya çıkışı, üretken alandaki kazanç olasılıklarının fazlasıyla düşük olmasının yarattığı güçlüğün bir ifadesi olsa da, kapitalist sanayi toplu-

7 Mandel, Geç Kapitalizm, s. 66. Bundan sonra, kitaptan yapacağımız alıntılarının yerini metin içindeki yay ayrıçlar arasında gösterecek, zorunlu gördüğümüz bir iki yerde de çeviriyi düzelteceğiz.

munun yerini “hizmet toplumu”nun almasına değil, eninde sonunda hizmetlerin yerini, onları ikame eden metaların almasına yol açar (krş. s. 501vd.).

“Bir Bütün Olarak Geç Kapitalizm” başlıklı sentetik bölümde Mandel'in başlangıç noktası, o zamanki birçok yanılısma ve ideolojik görüşün tersine, çağdaş kapitalizmin tipik yeni görüngülerinin hiçbirisinin sistemi herhangi bir açıdan aşmadığı, hatta “klasik” emperyalist çağa kıyasla kat kat artmış olan uluslararasılaşmanın ve üretimin toplumsal karakterinin gittikçe belirginleşmesinin, ulusal devletin, özel mülk edinmenin ve genel olarak kapitalist sınıflı toplumun pekişmesine işaret ettiğidir. Ne devlet ne tekeller değer yasasını yürürlükten kaldırır. Önemli olan, değer yasasının geç kapitalizmde (kapitalizm öncesi, erken kapitalizm ve erken emperyalizm evrelerinden farklı olarak) hükmünü nasıl geçirdiğini göstermektir (krş. s. 696vd.).

Değer yasası, “basit meta üretimi”nde doğrudan doğruya metaların mübadele değeri aracılığıyla etkili olurken gelişkin kapitalizmde, sermayelerin rekabetinin sonucu olarak, kâr oranlarının eşitlenmesi aracılığıyla etkili olur. Üretilmiş artık değer, sermayeciler arasında, tek tek her girişimce kullanılmış sermaye kütlesiyle orantılı olarak dağılır; bu arada, daha düşük emek üretkenliğiyle çalışan sermayelerden emek üretkenliği daha yüksek olanlara doğru bir değer aktarımı yer alır. Gene bu sayede, sermayelerin, daha yüksek kâr oranları elde eden kesimlere akması eğilimi ortaya çıkar. Bu akış, nihai tüketicinin tüketim yapısının da aynı yönde değişmesi hâlinde süreklilik kazanır. Tekellerin işlevi, kâr oranlarının, serbest rekabetçi kapitalizmde “normal” olan bu eşitlenmesini engellemek ya da güçleştirmektir. Ancak Mandel'e göre, bu işlevin uzun dönemde başarılı olması olanaksızdır (krş. s. 697vd.).

Biri tekелci, biri tekел dışı olmak üzere iki ayrı ortalama kâr oranı mı?

Mandel'e göre, bu sorunun incelenmesinde başlangıç noktası Marx'ın, toplumda üretilmiş toplam yeni değer kütlesinin toplam emek harcamasıyla belirlendiği, bu toplamın dolaşım süreçlerinde değiştirilemeyeceği, ancak yeniden dağıtılabileceği, dolayısıyla “üretim fiyatları”nın bütün toplum çapındaki toplamının, toplumsal olarak üretilmiş toplam değere eşit olduğu yolundaki tezidir (krş. s. 701). O hâlde tekелci ekstra kârların süreklilik kazanması, ancak, tekелci olmayan alanlarda kâr oranının ortalamanın altına düşürülmesi ya da toplam toplumsal artık değer oranının artırılmasıyla mümkün olur. Mandel, I. kesimin tümüyle tekелci, II. kesimin ise tümüyle tekел dışı olduğu şeklindeki basitleştirici varsayım altında yaptığı hesaplara dayanarak, belli sayıda üretim çevriminin ardından, ortalamanın üstünde bir tekелci kâr oranına yol açan etkenlerin bu oranı tekrar düşürmeye başladığını öne sürer (krş. s. 702vd.). Mandel, sonuç olarak şu

Devrimci Marksizm

saptamayı yapar:

“Tekelleşmiş sektör ne kadar genişlerse, tekелci kâr ile ortalama kâr arasındaki marj da o kadar azalır. Bu durum, ‘serbest rekabetin’ sürdüğü bütün sektörleri yutmanın tekelleşmiş sektörlerin neden çıkarına olmadığını açıklar. Gerçekte, ekonomide yeni tekelleşmemiş sektörler yaratılmasından kazançlı bile çıkarlar. Bu bağlamdaki klasik örnekler küçük ve orta boy işletmelere verilen taşeronluk işleridir.” (s. 706)

Tekelci kesimin lehine sürekli bir artış değeri aktarımı, tüketim yapısının, tekelci olmayan alanda üretilmiş ürünler aleyhine sürekli olarak, üstelik artış değeri bu yeniden dağılımıyla orantılı olarak değişmesini gerektirir ki, piyasa ekonomisi koşullarında bunu gerçekleştirmek neredeyse olanaksızdır. Tüketim yapısı değişmeyecek olursa, artış değeri aktarımının altını oycak başka bir mekanizma boy gösterir: Tekelci olmayan alanda birikimin yavaşlaması, burada üretilen ürünlerin görece kıtlaşması nedeniyle fiyatların, tekelci alanda üretilen metallere göre artmasına yol açar ve bu eğilim, iki kesim arasındaki değeri aktarımını dönem dönem sekteye ugratır. Tekelci olmayan kesimde böylece hızlanan sermaye birikimi, sermayenin organik bileşiminin tekelci alandakine yaklaşmasına, bu işe, kâr oranının toplum çapında dengelenmesine yol açar. Reklam faaliyeti, piyasa araştırması ve benzerlerinin gösterdiği muazzam yaygınlaşma, Mandel’e göre, ürünlerin özgül talebini verili birikim ve efektif talep koşullarıyla orantılı olarak güvence altına alma ihtiyacının sonucu olmakla birlikte, bu çabanın sürekli olarak başarılı olması mümkün değildir.

Mandel, geç kapitalizmin bazı önemli özelliklerini, tekelci sermayenin bu güçlüklerle gösterdiği tepkilerle açıklar:

“Tekelci artı-kârlarda bir düşüş tehdidi –yani tekelci kâr oranının, bir düşme eğilimine tabi olan ortalama orana yaklaşması- hem pazarların hem de ürün farklılaşmasının sürekli bir genişlemesi ile savuşturulabilir ancak.... Araştırma ve Geliştirme’nin muazzam büyümesine yönelik eğilimin, teknolojik yenilikçiliğin hızlanmasının, durmak bilmeyen teknolojik ‘rant’ arayışlarının ve uluslararası sermaye merkezileşmesi - çokuluslu şirketler- ve konglomeraların oluşumu ile özgül metallere olan talepte konjonktürel ve özellikle yapısal, görece gerileme tehlikelerini savuşturma çabalarının sebebi budur. Bu süreç ne kadar ilerlerse ve tekellerin ürettiği mallar paketi toplumsal üretimin bütün aralığını kapsama-ya ne kadar yaklaşırsa, tekelci artı-kârlar o kadar küçülme eğilimine girecek ve tekelci kâr oranı da ortalama kâr oranına o kadar yakından ayarlanacaktır. Tekeller böylece bu ortalama kâr oranının düşme eğiliminin girdabına gittikçe daha çok sürüklenecektir.” (s. 710 vd.)

Tekellerin uzunca bir süre tekelci ve daha yüksek bir kâr oranını sürdürüp

sürdüremeyeceği, Mandel'e göre dönemin “ana ton”una bağlıdır. Yani Mandel, bu sorunu “uzun konjonktür dalgaları” teorisine bağlar. Ona göre rekabet (tekeller için klasik fiyat rekabeti büyük ölçüde ortadan kalkmışsa da genel olarak rekabet ortadan kalkmamıştır) ana tonu büyüme ve genişleme olan bir uzun dalga sırasında görece yüksek bir tekelci kâr oranının yerleşmesi yönünde etkili olurken, 60'lı yılların ikinci yarısında başlamış olandaki gibi, ana tonu durgunluk ya da çöküntü olan bir uzun dalga sırasında görece yüksek bir tekelci kâr oranının temelleri gitgide aşınır.

Devlet müdahalesinin sınırlılıkları

Mandel'e göre geç kapitalizm dönemi devletinin, kapitalist üretim tarzını bütün gelişme yasalarıyla birlikte yürürlükten kaldırmaksızın ekonomiyi düzenleme çabaları da benzer tahditler altındadır. Çağdaş kapitalizm için tipik olan devlet müdahalesi biçimleri Keynesci **deficit spending** (açık harcama) ve devlet desteklemeleridir. Bunalımı kısıcı önlemlerin uzun dönemli sakıncası, bunalımların kapitalizm açısından “yararlar”ını da kısmalarıdır. İdeal durumda enflasyonun önlenilebileceği varsayımı altında dahi bunalımın “arındırıcı” işlevi sınırlanmış olur; çünkü bunalımlar, sermayelerin rekabetin gereklerinin boyuna gerisinde kalmamasını ve emeğin “boşuna” harcanmamasını sağlamanın kapitalist piyasa ekonomisine özgü “patlayıcı” tarzıdır. Mandel'e göre, tek başına efektif talebin artırılmasıyla kapitalist ekonomi canlandırılmaz. Bunun için ayrıca ve özellikle artık değer oranını artırmak gerekir. Oysa bu “sermaye genişlemesinin koşullarını iyileştirdiği ölçüde” “otomatik olarak realizasyon zorluklarını” (s. 726) artırır. Gene de enflasyon sorununun önüne geçmek mümkün olmaz; çünkü devlet ihaleleri ve devlet üretiminin canlandırıcı bir etki yapması, bunların dayandığı devlet harcamalarının bütünüyle vergilerle karşılanmamasına, satın alma gücünün, yeni bir meta kütesine denk düşmeyen yeni ödeme araçlarının dolaşıma sokulması yoluyla genişletilmesine bağlıdır (devlet ihaleleri ve devlet üretiminin klasik alanları altyapı ve silahlanmadır).

Bugün neo-liberal taarruz ve onun özelleştirme politikası bu eğilimi tersine çevirmiş görünse de Mandel'in bu konudaki muhakemesi, günümüzün iktisadi sorununu kapitalizmin kendisinde değil, neo-liberalizmde görenler için önemli teorik içgörülerle doludur, yani eskimiş değildir. Mandel, kitabın yazıldığı tarihteki Keynesci ortamın birer parçası olan bu tür önlemlerin geçici etkisini yadsımsızın bir kez daha, büyük şirketlerin programlama çabaları karşısında altını çizdiği sorunlara geri döner:

“Uzun vadede devlet sermayenin valorizasyon koşullarını iyileştirmeyi ve realizasyon zorluklarını azaltmayı eşzamanlı olarak başaramaz. Kâr oranı düşerse, pazar genişliyor olsa bile sermaye birikiminde de bir düşüş olacaktır. Kâr oranı

yüksekse veya yükseliyorsa, sermaye birikimi hala yavaşlayacaktır, şayet aynı zamanda pazarda görelî bir daralma varsa ya da kapasite kullanımı azalırsa. Ekonominin özel ve devletçe regülasyonunun hiçbir kombinasyonu, uzun vadede, yükselen bir kâr oranı ve genişleyen bir pazar (her iki Departman'da da yüksek bir kapasite kullanımı) mucizesini başaramamıştır.” (s. 733)

Tekelci devlet kapitalizmi mi?

Mandel, kitabının sentezi niteliğindeki bu bölümde, bölümün başlığına (“Bir Bütün Olarak Geç Kapitalizm”) uygun olarak “geç kapitalizmin **bir bütün olarak** dinamiğini anlamaktaki” (s. 678) zaafı nedeniyle “tekelci devlet kapitalizmi” teorisinin temsilcileriyle de hesaplaşır. (Bu konuya ayrılan parçalar İngilizce ve Türkçe çevirilerde yer değiştirmiş, bir önceki “Geç Kapitalizm Çağında İdeoloji” bölümünün sonuna konmuştur). Bir zamanlar Türkiye’de de hayli revaçta olan bu teorinin savunucularının hepsi, o dönemin resmî komünist partilerine mensup ya da onlara yakındı. Mandel, “tekelci devlet kapitalizmi” formülüyle ilgili tali itirazlarından (başlangıçta Lenin’in kullandığı bu deyim, Mandel’e göre imparatorluk Almanya’sının 1917-18’deki savaş ekonomisine atıf yapıyordu) bağımsız olarak önce bu teorinin siyasi saikleri üstünde durur. Ona göre bu teori ile sermaye ile emek arasındaki çelişki ve mücadele yerine “kapitalist ve sosyalist kamp” arasındaki çelişkinin ikame edilişi arasında ayrılmaz bir bağ vardır ve teori, Sovyet parti ve devlet bürokrasisinin siyasi ihtiyaçlarına cevap vermektedir. Dünya çapındaki mücadele son tahlilde “sistemlerin yarışması” süreci içinde kazanılacağı (bir gün “sosyalist” kamptaki emek üretkenliği kapitalist kamptakini geçecektir) için, o arada kapitalist ülkelerde geçiş talepleri uğruna devrimci bir mücadele vermeye gerek yoktur. Tekelci devlet kapitalizmi teorisine, burjuvazinin “devlet tekelsiz olmayan” kesimlerinin, müttefik olarak kazanılması düşüncesi eşlik eder. Bu ittifakın toplumsal-siyasi hedefi, sosyalist devrimden önce gelen anti-monopolcü bir “ileri demokrasi” basamağı olarak teorileştirilir. Bu ara hedefi reddeden Mandel, söz konusu yaklaşımı da tümüyle çürütmeye girişir. Ancak ayrıntılarda teorisinin çeşitli biçimlenişleri vardır. Mandel, örnek olarak Sovyet yazarı Viktor Çeprakov’u, (Doğu) Berlinli yazarlar R. Gündel, H. Heininger, P. Hess ve K. Zieschang’ı ve Fransa Komünist Partisine mensup iktisatçıların yazılarının Paul Boccarda’nın yönetiminde bir araya getirildiği *Le Capitalisme monopoliste d’Etat* derlemesini ele alır.

Bu kuramcıların ortak paydası, tekelci devlet kapitalizmini, bir yandan bunalımın keskinleşmesine ve çağdaş kapitalizmin zaafına bir tepki olarak, öte yandan anti-monopolcü güçlerin, tekellerin iktidarını geriletmekte yararlanacakları bir hareket noktası olarak görmeleridir. Oysa aynı devlet aygıtı, tekellerin çıkarlarının koruyucusu ve kollayıcısı olarak ortaya çıkmış, onlarla önemli ölçüde “kaynaşmıştır”. Bu ittifak çabasının bedeli, Mandel’e göre,

genelleşmiş meta üretimi olarak kapitalizmin eleştirisinin üstünün örtülmesi ya da Fransız kuramcılarında olduğu gibi büsbütün ortadan kaldırılmasıdır.

Mandel'in çağdaş kapitalizmi “geç kapitalizm” olarak, kapitalist üretim tarzının çelişkilerinin gelişiminin özel bir aşaması olarak ele alışı, özetle ve ana hatlarıyla, bir yandan bu sistemin yükseliş evresinden gerileme evresine yuvarlanmasının zorunluluğunu vurgularken bir yandan da yükseliş evresinin bazı özelliklerini içine alır.

Başlangıç noktası, İkinci Dünya Savaşı ile birlikte ve ondan sonra artık değer oranının artışı, sabit sermaye ögelerinin ucuzlaması, bunların sonucu olarak ortalama kâr oranının toparlanması, sermaye birikiminin hızlanması ve kısmen silahlanma sanayisinin yardımıyla teknolojik yeniliklerin kitle hâlinde üretim sürecine sokulmasıdır. Artık değer oranını görece yüksek düzeyde tutabilmesi ve sermayenin organik bileşimindeki artışın etkilerini, sermaye ögelerinin ucuzlaması sayesinde hafifletebilmesi, kapitalizmin bu yükseliş hareketini daha uzun soluklu kılar. Bu etki dünya sermayesinin çeşitli parçalarına kesinlikle eşit dağılmamış ve kapitalist sınıfın bir bölümü (kapitalist olmayan ülkelerdeki) mülksüzleştirilmiş olsa da sonuç yüksek bir büyüme oranıdır. Bu dönemde, büyümenin başını çeken sanayi kollarında tekeller teknolojik ekstra kârlar elde etmiş, bunlara, yoksul ülkelerle olan eşitsiz mücadelenin getirileri eklenmiştir. Buna karşılık ekonominin başka alanlarında (taş kömürü, tarım, tekstil) talep yapısındaki değişimler nedeniyle kârlar gerilemiştir. Ancak başlangıçta, bu dallarda çalışanlar, büyümekte olan dallarda iş bulabilmişler, böylelikle yeni sanayileşme dalgaları, tekrar harekete geçirilebilmiştir (örneğin Fransa, İtalya, Japonya, Hollanda, İskandinav ülkeleri, ABD'nin güney eyaletleri ve bazı yarı sömürgelerde enlemesine olarak – tarım, muhasebe, bankalar, hizmetler gibi alanların sanayileşmesi yoluyla da derinlemesine olarak).

Ancak sermaye birikiminin yüksek temposuna “nihai tüketiciler”in efektif talebinin ayak uyduramamasının sonucu olarak, büyümekte olan dallarda da aşırı kapasiteler oluşur. Yedek sanayi ordusunun bu dönemde büyük ölçüde massedilmiş oluşu, artık değer oranının gerilemesine yol açar. Elektronik devrim, sabit sermayenin devir süresinin kısalışı, sistemin tümünün duyarlılık ve karmaşıklığının artmasının sonucu olarak yüksek vasıflı emek gücünün ağırlığının çoğalışı, büyük şirketlerde ve bütün toplum çapında iktisadi programlama ihtiyacını, yani ekonominin özel kesim ve kamu kesimi eliyle yönlendirilmesi ihtiyacını doğurur. Ne var ki bütün bu gelişmeler, tekelci ekstra kârları, kâr oranını, meta sürümünü ya da büyük şirketlerin büyüme ritmini, değer yasasına bağımlı olmaktan kurtaramaz.

Genişleme eğiliminin tersine dönmesini hızlandıran eğilimler arasında para sisteminin bunalımı, doların dünya parası ve dünya kredi-parası olarak rolünün sarsılması da yer alır. Bu durum, tek tek ulusal devletlerin yönlendirmelerinden bağımsız ve uluslararası düzeyde kabul gören bir genel eş değer ihtiyacını

Devrimci Marksizm

artırır. Ulusal para ve kredi politikasının, konjonktürel iniş çıkışları hafifleten rolü zayıflar; çok uluslu büyük şirketler ve tekeller, değer yasasının ulusal düzlemdeki etkilerinden kurtulmaya çalışırken uluslararası düzeyde onun girdabına daha da çok kapılır.

Mandel, zengin kuzey ile yoksul güney arasındaki üretkenlik ve refah uçurumunun büyümekte olduğu teşhisinden hareketle, sömürge ve yarı sömürgelerde devrimci kurtuluş hareketlerinin güçleneceği tahmininde bulunur. Özellikle de:

“Üçüncü teknolojik devrim metropol ülkelerdeki çalışan kitlelerin gereksinimlerinde derin değişimler getirmiştir – çalışmanın biçim ve içeriğinde nitel değişimler gereksinimi de buna dahildir, fakat geç kapitalizm bu gereksinimleri karşılayamamaktadır. **Artı-değer oranı üzerindeki evrensel bir mücadele**nin patlak vermesinin geç kapitalizmi daha önceden proletaryaya tanınmış olan ‘haklar’ı bile (özellikle tam istihdam ve ücret görüşmelerinde özerklik) pratikte tanımamaya zorladığı günümüzde bu gereksinimleri karşılaması daha da zordur. Dolayısıyla metropol ülkelerde **de** toplumsal çelişkiler ve gerilimler şiddetlenmektedir. Bunların kökleri (...) toplumsal bunalımın büyüyen evrenselleşmesinde yatmaktadır.” (s. 739)

Kapitalist üretim tarzının yapısal bunalımına bu yaklaşım, Mandel’i bir yandan “Geç Kapitalizm Çağında Devlet” (s. 627 vd.) ve “Geç Kapitalizm Çağında İdeoloji” (s. 661 vd.) bölümlerinde açıkça görüldüğü gibi, bölüşüm mücadelelerinin keskinleşmesinin tehlikeli toplumsal gerilemeler doğuracağı kestiriminde bulunmaya götürürken bir yandan da çağdaş kapitalizmin görüngülerine, 68 Mayısını izleyen on yıl dönümü için belki de karakteristik olan iyimser bir yaklaşımla bakmaya yönelir. Belli ki Mandel, kapitalist gelişmenin ana tonunun tersine dönüşünün henüz büyük ölçüde küçümsendiği bir zamanda bu görüngüleri, sistemin geniş kapsamlı olarak sorguya çekilebilmesi için birer tutamak olarak görmüştür. Söz gelimi kapitalizm çerçevesi içindeki düzenleme girişimlerini, bir strateji olarak reddetmekle birlikte, bunları, ücretlilerin politize olmaları, daha yüksek bir sınıf bilinci geliştirmeleri açısından birer hareket noktası olarak görmekten geri kalmaz. Ona göre teknik **intelligentsiya**’nın sayılarındaki artış ve yüksek vasıflı emek gücünün rolündeki büyüme de, işletme içi hiyerarşinin ve sermayecinin kumanda yetkisinin sorguya çekilmesi için birer potansiyeldir.

Mandel’in, yoksullaşma süreçlerinden değil de, yerine getirilmemiş vaatlerden ve on yıllarca süren canlanmanın, üçüncü teknoloji devrimi çerçevesindeki toplumsal değişimlerin, çok sayıda insanın yaşam düzeyindeki iyileşmelerin ve sistemi istikrarlı hâle getirmek amacıyla uygulanan reformların doğurduğu beklentilerden kaynaklanan başkaldırıları olasılığını vurgulaması 70’li yılların iklimine uygun düşer.

Antidemokratikleşme

Mandel, genel olarak devletin, toplumsal iş bölümünün ve toplumun sınıflara bölünmesinin bir sonucu olarak ortaya çıkışını, devletin genel olarak kapitalist sınıflı toplumda oynadığı rolü ve burjuvazinin hâkimiyetinin burjuva-parlamentar bir demokrasi çerçevesi içinde nasıl kurulduğunu irdeledikten sonra, devletin baskıcı rolünün keskinleşme eğilimi üstünde durur. Kapitalizmin – emek ile sermaye arasındaki, metropoller ile çevre ülkeleri arasındaki ve emperyalist devletlerin kendileri arasındaki – çelişkilerinin keskinleşmesi nedeniyle yürütme gücünün ve devlet aygıtının giderek bağımsızlaştığı, dolayısıyla bir “güçlü devlet” eğiliminin ortaya çıktığı saptamasını yapar. Devletin teknik rolü de geç kapitalizmde kapitalizmin daha erken evrelerine oranla daha önemli hâle gelmiştir. Geç kapitalizm devleti Mandel’e göre yalnızca bir toplumsal bütünleştirme aracı değildir; iktisadi hayatın kendisi içinde de önemli bir rol oynamaktadır. Bu rol, çağdaş kapitalizmde piyasa ekonomisi “otomatizm”inin normal ve genişletilmiş yeniden üretimi artık güvence altına alamayıştından kaynaklanır. Mandel’e göre devlet geç kapitalizmde, deyim yerindeyse bir “hipertrofi”ye uğramıştır.

Mandel, devletin “ideolojik” rolündeki artıştan söz ettiği yerlerde, zamanımızda etkili olmaya devam eden etkenlerin yanı sıra, günümüz kapitalizminin (“neo-liberal küreselleşme”nin kapitalizmi) büyük ölçüde geride bıraktığı özelliklere de değinir:

“Geç kapitalizmin başka bir ayırdeden özelliği toplumsal sistemin (...) bunalımlara karşı artan yatkınlığıdır. (...) ‘Kriz yönetimi’ (...) kapitalist üretim ilişkilerinin artan bunalımını proleter sınıf bilincine sistematik bir saldırı yoluyla savuşturmak için daimi bir çabayı içerir. Devlet böylece işçiyi geç kapitalist topluma bir tüketici, ‘sosyal ortak’ ya da ‘yurttaş’(ve ipso facto mevcut toplumsal düzenin bir destekçisi), vb olarak ‘entegre etmek’ için dev gibi bir ideolojik manipülasyon makinesini kullanır. Daima her isyanı sistem içinde tutulabilecek reformlara çevirmeye ve fabrikada ve ekonomide işçi sınıfı dayanışmasını zayıflatmaya çalışır (örneğin, ücretleri hesaplama ve ödemede yeni yöntemler icat ederek, yerli ve göçmen işçiler arasındaki gerilimi kıskırtarak, çeşitli katılım ve danışma kurulları uydurarak, gelirler politikası ya da ‘toplumsal sözleşmeler’ ilan ederek, vb).” (s. 641-42)

Geç kapitalizmin ideolojisi konusunda da Mandel, kısmen etkisi devam eden, kısmen aşılmış görünen özelliklerden, söz gelimi “teknolojik rasyonelliğin” her şeye kadir olduğu yolundaki “çılgın inanç”tan söz eder. Günümüzde bu teknolojik çılgınlık, çevre bilincinin 70’li yıllara kıyasla yükselmiş olmasıyla bağlantılı olarak hafiflemiş görünüyor. Toplumsal çelişkilerin, inceden inceye düşünüldüğünde bulunmuş sosyal teknikler yoluyla aşılabileceği inancı da, günümüzün hâkim bilincinde hemen hiç yer almıyor. Bugün egemen olan neo-liberal siyaset, hasmını

sistemle bütünleştirmeye değil, ezmeye bel bağlıyor.

Geç burjuva ideolojisi

Mandel, daha 70'li yılların başında “geç burjuva” ideolojisinin, o günden bu yana keskinleşmiş olan gerici yönlerini vurgular. Çoğunluk açısından eşitsizlik ve haksızlığın arttığı bir zemin, erken burjuvazi için karakteristik olan evrensellik iddiasını gitgide anlamsız kılar. Herkes için eşit haklardan yola çıkmak yerine geç kapitalizm, arkaik bir burjuva öncesi anlayışa dayanarak bazı insan gruplarına özel “ayrıcılıklar” tanımak zorunda kalır. Yasaların sermayeciler tarafından çiğnenmesinin (vergi kaçakçılığı başta olmak üzere) genelleşmesi ve süper zenginlerin neredeyse her türlü davranışının cezasız kalışı, ister istemez, yasaların belirli kişilerce ihlalinin “olağan” olduğu düşüncesini uyandırır:

“Ekonomik güçleri farklı olan meta sahiplerinin hem zihinsel kavrayışlarında hem de pratik ilişkilerinde, klasik burjuva ideolojisinin yeni çağa ayak uydurmak için geçirdiği değişimleri ifşa eden, formel hukuksal bir eşitlik ile pratik eşitsizliğin (statüye bağlı ayrıcalıkların) bir karışımı gelişir.” (s. 677-78)

Mandel, geç kapitalist toplumun bunalım görüngülerine verilen siyasi cevaplar arasında, kısmi sorunları, bu sorunların kök saldıği genel bağlamı göz ardı ederek ileri teknoloji temeli üzerinde çözmeye kalkışanları eleştirir. Bütün bu bunalım görüngüleri arasındaki bağlantının anlaşılması, yeni teknolojilerin yarattığı gerçek toplumsal ilerleme potansiyelinden yararlanmaktan aciz olan kapitalist üretim tarzının, bir bütün olarak eleştirisiyle sonuçlanacaktır:

“Bundan dolayı kapitalist üretim ilişkilerinin bunalımı, mevcut ya da potansiyel biçimiyle emeğin teknik temeline gittikçe daha az tekabül eden, üretim birimleri (işletmeler) içinde ve arasındaki ilişkilerin, insanlar arasındaki ilişkilerin bir sisteminin bunalımı olarak ortaya çıkmaktadır. Bu bunalımı sadece mal edinme, valorizasyon ve birkimin kapitalist koşullarının bir bunalımı olarak değil, fakat aynı zamanda meta üretiminin, kapitalist iş bölümünün, kapitalist işletme yapısının, burjuva ulusal devletinin ve sermayenin emek üzerinde boyunduruğunun bir bunalımı olarak tanımlayabiliriz. Bütün bu çoklu bunalımlar tek bir gerçekliğin, tek bir toplumsal-ekonomik bütünlüğün, kapitalist üretim tarzının farklı yüzleridir sadece.” (s. 752-53)

Kapitalist üretim tarzının, insan soyunu tehdit edici eğilimlerinin olağanüstü arttığı bir zamanda, bu üretim tarzının reddedilmesi ve aşılması, ertelenemez bir görev hâline gelmektedir:

“Öte yandan, kökleri emeğin büyüyen toplumsallaşması ile özel mal edinme

arasındaki çelişkide yatan ve kapitalist üretim tarzının alamet-i farikası olan, kısmi rasyonellik ile genel irrasyonellik arasındaki nesnel karşıtlık öylesine patlayıcı bir potansiyel kazanır ki geç kapitalizmin genel irrasyonelliği orta vadede yalnızca mevcut toplum biçimini değil, fakat bütün insan uygarlığını tehdit etmektedir.” (s. 758)

Mandel'e göre, geç kapitalist burjuva ideolojisinin altını oyan birinci etken tüketim malları fazlası ile toplumsal tüketimin az gelişmişliği arasındaki karşıtlıktır. Kapitalist meta üretiminin, ortalama ücretlinin toplumsal olarak yerleşmiş yaşam düzeyinin bir parçası olan ve sağlık, eğitim, konut gibi alanlardaki toplumsal hizmetlerle giderilen ihtiyaçlarını bütünüyle karşılaması Mandel'e göre ya zordur ya da olanaksızdır. Böylece geç kapitalist toplumun bağrında, kapitalizmle bağdaşmayan, meta ve para ekonomisinin ötesine geçen bir dağılım biçimi ihtiyacı doğar. *Geç Kapitalizm*'in yayımlanışından otuz beş yıl sonra aşağıdaki satırları hem özlemle hem de günümüz neo-liberal **mainstream**'inin ideolojik zaferlerine hayıflanmadan okumak mümkün mü?

“İngiliz politikacı Powell'ın tıbbi bakım gereksinimlerinin ‘sınırsız’ olduğu ve dolayısıyla fiyatının ‘serbest piyasa ekonomisi’ tarafından belirlenmesi gerektiği yönündeki beyanati sanayileşmiş ülkelerin çoğu olmasa bile birçoğunun nüfusunun çoğunluğu tarafından şimdiden barbarca bulunmaktadır.” (s. 773 vd.)

Mandel'e göre ikinci etken, toplumsal ihtiyaçlar açısından kesinlikle “rasyonel” sonuçlar vermemesine karşın, önemli kararların büyük şirketlerin şefleri tarafından alınışının yarattığı hoşnutsuzluğun artışıdır. Mandel'e göre, burjuva ideolojisini zaafa uğratan üçüncü etken ise büyük şirketlerin devlet desteğine olan bağımlılığı ile bu şirketlerin özerkliklerinin, iş ve banka sınırlarının korunması arasındaki çelişkidir. Dördüncü olarak, Mandel'e göre, üretici güçlerin giderek artan bir ölçüde uluslararasılaşması, tek tek ülkelerde üstesinden gelinmesi tamamen olanaksız devasa çevre tehdidi sorunları, yararsız ve doğrudan doğruya zararlı metaların (örneğin kitle imha silahları) kitle hâlinde üretilişi, yaygın işsizlik ve eksik kullanılan tesisler nedeniyle devasa üretim kapasitelerinin atıl durması, dünyanın ulusal devletler arasında bölünmesini ve burjuva ulusal devletini, kapitalist üretim tarzı çerçevesi içinde aşamayacak bir bunalıma sürükler. Mandel bu “çelişkiler”den çıkan siyasi sonucu şöyle özetler:

“Üretim araçlarının birleşmiş üreticiler tarafından mal edinilmesi, işçi kitleleri tarafından demokratik bir biçimde belirlenmiş önceliklere planlı bir biçimde uygulanması, ekonomide ve toplumda etkin öz-yönetimin bir önkoşulu olarak mesai saatlerinin radikal bir biçimde azaltılması ve meta üretimi ile para ilişkilerinin sonu bu sorunların çözümü için vazgeçilmez adımlardır. Kapitalist üretim ilişkilerinin nihai ilgası uluslararası işçi sınıfının şimdi yaklaşan kitlesel

devrimci hareketinin merkezi hedefidir.” (s. 776)

* * *

Yukarıda belirttiğimiz gibi *Geç Kapitalizm*, Marksist bir sorunsala, kapitalizmin ömür uzunluğunu, kapitalizmin hareket yasalarının açılıp gelişmesinin bir sonucu olarak açıklama ihtiyacına verilmiş teorik, ama aynı zamanda akademik bir çalışmanın bütün gereklerini yerine getiren bir cevaptır. Bu, yapıtta, birer hareket noktası olarak formüle edilmiş bütün varsayımların, geliştirilmiş bütün teorik önermelerin, hatta bunların çoğunluğunun doğru olduğu anlamına gelmez. Mandel’in ve yapıtının biricikliği, klasik Marksizmin bütünlük vurgusunu, diyalektik bakış açısını, özellikle o tarihte başka kimsenin altından kalkamayacağı kadar geniş kapsamlı bir kavramsal çerçeve içinde ihya etmesidir. Bu teorik bakış açısı, hem kapitalizmin İkinci Dünya Savaşı’nın ardından nasıl olup da istisnai bir hızlı büyüme dönemi yaşadığını hem bu dönemin kendi dinamiklerinin çökerici ağırlığıyla eninde sonunda yerini bir uzun durgunluk dönemine bırakacağını, kapitalizmin Marksist eleştirisinin bütün öncülleriyle tutarlı olarak açıklamayı başarmıştır. Bu başarının, kritik bir tarihî dönemeçte devrimci klasik Marksizmin siyasi ve teorik sürekliliğini sağlamadaki katkısı açıktır.

Çevirmen Candan Badem ile Versus Kitaba, çağdaş Marksist kültürün bu vazgeçilmez temel direğini Türkçeye kazandırdıkları için ne kadar teşekkür etsek azdır. Onların çabasının değerini eksiltmeye asla çalışmaksızın Türkçe yayınlara ilgili birkaç eleştiriyle sözlerimizi bitirelim. Kitap, Almanca aslından değil, İngilizce çevirisinden çevrilmiş. Yazarın, iki yayın arasında geçen üç yılda kitabı gözden geçirmiş, yer yer düzeltilmiş ve bazı istatistikleri güncelleştirmiş olması, çevirinin dolaylı olmasının sakıncasını azaltmış. Ayrıca kitabın Almanca baskısında olmayıp İngilizce baskısında bulunan “Sözlük” de Türkçesinde yer almış.⁸ Ama sayfa sayısı sekiz yüze yaklaşan akademik ve ansiklopedik bir metnin sonuna, İngilizcesinde olduğu gibi dizin eklemek – şu elektronik metin işleme çağında – çok mu zor olurdu? C. Badem, doğru bir çeviriyi akıcı bir dille birleştirmeyi bilmiş. Ancak “devalorizasyon”, “realizasyon”, “valorizasyon” gibi Fransızca telaffuzlu yabancı kelimeler hem göz tırmalıyor hem de kapitalizmin gerçek toplumsal ilişkilerinden çok finans âleminin fiktif süreçlerini çağırıştırıyor. Bir de “Sözlük(çe)”deki “sermayenin uluslar arası nüfuzu” madde başı düpedüz yanlış bir karşılık olmuş. Bu kavram, İngilizce aslındaki gibi “international interpenetration of capital”ın değil, olsa olsa “international penetration of capital”ın Türkçesi olabilir. Ne mi demek gerekirdi? Tercih çevirmene ait olmak üzere “sermayenin uluslararası düzeyde iç içe geçmesi” ya da ona benzer bir şey. “Dolaşımdaki sermaye” madde başı ise belki daha vahim bir yanışı içeriyor.

8 Buna “Sözlük” değil, “sözlükçe” (glossary) demek gerekirdi.

Bu kavramın İngilizce aslı “circulating capital”dır. Bu terimi Türkçeye “dolaşır sermaye” diye çevirmek gerekir. “Dolaşan”, hatta belki “döner sermaye” denmiş olsa itiraza yer olmazdı. Ama her hâlükârda, “Sözlük”te tanımlandığı şekliyle bu sermaye biçimi, dolaşım alanında değil, bütünüyle üretim alanında yer alır; bütünüyle “üretimdeki sermaye”dir. “Dolaşımdaki sermaye” diye bir şey de vardır. Ama o, “Sözlük”teki tanımda olduğu gibi, değer ve artık değer üretimine yatırılmış olup da, değeri cari üretim dönemi içinde yeni ürüne geçen sermaye değil, değer ve artık değerın “gerçekleşmesi”nde uzmanlaşmış olan sermayedir: ticari sermaye, banka sermayesi vb. gibi.